

YARADICI ŞƏXSİN DİL KİMLİYİNİN SİNESTEZIAL QAVRAYIŞ MODELİ XÜLASƏ

Bilavasitə sinesteziyal qavrayışla bağlı məqama dair qeyd etmək lazımdır ki, bədii ədəbiyyatda, xüsusilə romantik diskursda sinesteziyal qavrayış özəlliklərinin metaforik representasiya mexanizmi kimi istifadə edilməsi halları məhz qadınlarda daha üstünlük təşkil edir. Konkret olaraq, dilçilər sinesteziyanın ayrı-ayrı şəxslərin emosional psixofizioloji durumların ifadəsi zamanı, habelə müvafiq xarakterli metaforik keçidlərin formalaşdırması kontekstində müəllifin dil kimliyinə ciddi şəkildə təsir göstərdiyini də ortaya qoymuşlar. Bu kontekstdə görkəmli ABŞ psixoloqu və psixolinqvistik Çarlz Osqudun fikirlərini xatırlatmaq yerinə düşərdi. Belə ki, alim əslində poeziya və ümumilikdə, “bədii ədəbiyyatın əsasını təşkil edən metafora yaratmaq meyilliyinin”, metafora yaratmaq potensialının əsasında məhz sinesteziya ilə bağlılıq təşkil edən proseslərin durduğunu önə sürmüşdür. Ç. Osqud ümumiyyətlə, bu bacarığı, yəni təəssüratların obrazlar vasitəsilə, fərqli hissiyyat orqanlarından gələn informasiyanın sintezi şəklində ifadə edilməsini bilavasitə insan zəkasının fərqləndirici xüsusiyyəti olduğunu da önə sürmüşdür. Məqalədə bir çox müəlliflərin də bu barədə fikirlərinə yer verilmişdir.

Açar sözlər: *sinesteziyal dil sistemi, dilçilikdə sinesteziya, semiotik kodlar, linqvistik qavrama üsulları, yaradıcı şəxsin dil kimliyi.*

İbtidai səviyyədə sinesteziyal qabiliyyətin, əslində, ümumilikdə bəşər övladı üçün xarakterik olduğuna və onun nitqinin metaforik aparatının baza mexanizmləri sırasında yer aldığına şübhə yeri yoxdur. Bədii diskursda bu qavrayış növünün təzahür formaları məqamına qayıdaraq qeyd etmək ki, ingilisdilli qadın ədəbiyyatında sinesteziyal metaforikləşmənin təkcə audial qavrayışla bağlılığı faktları geniş yer almır. Burada biz, həmçinin vizual qavrayışın verballaşması kontekstində ortaya çıxan sinesteziya faktları ilə qarşılaşırıq. Məsələn, A.S. Bayettin “Still Life” əsərini bu aspektdən araşdırmış N.S. Boçkareva və O.İ. Qrafova yazırlar: “*Verbal və vizual representasiya problemləri, sözün sinesteziyası, anlamın fərqli interpretasiyaları ...problemləri Bayet romanındakı fərqli diskursların (ilahiyyat, fəlsəfi, elmi, filoloji və s.) kəsişmə “nöqtələrində” bərqərar tapır. Bu isə eyni zamanda eksfrastik ekspozisiyanın elementlərində də təzahür olunur*” [Boçkareva: 2014, s.197]. İncəsənət, rəsm və heykəltəraşlıq əsərlərinin, memarlıq abidələrinin verbal representasiyasını əks etdirən mətnlərin, yəni ekfrastik ekspozisiyaların tədqiq məsələləri bilavasitə linqvistik problem kimi müasir linqvistik tədqiqatların, o cümlədən dil kimliyi nəzəriyyəsi ilə kəsişən tədqiqatların maraq dairəsinə daxil olmaqdadır. Bu heç də təsadüfi deyil. Belə ki, özünün də müsahibələrindən birində etiraf etdiyi kimi, A.S. Bayett, yazacaqlarını ilk öncə “rəngli obrazlar” vasitəsilə təsəvvür etdikdən sonra, onların təhkiyə formatında reallaşdırmasına keçid edir (“*I like to write about painting because I think visually. I see my writing as blocks of color before it forms itself. I think I also care about painting because*

* Azərbaycan Dillər Universiteti, filologiya elmləri doktoru, dosent

I'm not musical. Painting to me is not a metaphor for writing, but something people do that can never be reduced to words.” [Byatt: 1989] Özünün “Chromatic Darkness: The Color Sequences in A.S. Byatt’s Little Black Book of Stories” mövzulu araşdırmasında J.Schumacher də bu məqamı xüsusilə diqqətə alaraq qeyd edir ki, A.S.Bayett özünün müxtəlif vaxtlara aid (2007, 2011) şəxsi söhbətlərində də dəfələrlə etiraf etmişdir ki, koloristik persepsiya (rəngli qavrayış) onun ətraf aləmin mənimsənilməsi prosesində mühüm yer tutur. J.Schumacher Bayett təhkiyəsinə rənglərin “oyunundan” implisit mənə ötürücülük vasitəsi kimi istifadə olunduğunu da vurğulamışdır [Schumacher: 2012]. Tədqiqatçılar habelə Bayettin “sözlü natürmortlardan” (‘verbal still lifes’) semiotik kodlar kimi yararlandığına da diqqət çəkirlər ki, bu da heç şübhəsiz ki, müəllifin özünün də etiraf etdiyi kimi, daşıyıcısı olduğu sinesteziyalı qabiliyyətin əldə edilmiş vizual informasiyanın emosional zəminə ötürə bilməsilə şərtlənir. Bunun əyani sübutu üçün Bayettin yaradıcılığında iqtibaslara nəzər salmaq kifayətdir: “*We may imagine it. The darkness of the child may be black on black or black on blue or blue on some sort of red. The book is white.... Her hair is inky blue-black, and fanned across her not-too-clean pillows. Her bedspread is jazzy black forms of ferns or seaweeds, on a scarlet ground, forms the textile designer would never have seen, without Matisse....Jamie has the same inky hair as his mother and sister, and has even longer blacker lashes over black eyes...*” [Byatt: 1994, s. 22].

“*Mən rudimental düşünürəm*” – deyə etiraf edən yazıçı özünün sinesteziyalı bacarığını qədim insanın sinkretik təfəkküründən qaynaqlandığına eynən edir və davam edir: “*Mənim içimdə sinestet (sinesteziyalı hissiyata malik insan – B.M.) var*” (“*I think vestigially there's a synesthete in me, but not like a real one who immediately knows what colour Wednesday is.*” [Денишова: 2017]

Göründüyü kimi, Bayettin sinesteziyalı təbiəti onun dil kimliyinə ciddi şəkildə təsir edir və bu isə öz növbəsində, yazarın təhkiyə formatında bu və ya digər dərəcədə (yəni, əsərin süjet xəttinə, qəhrəmanın psixoloji-emosional və intellektual kimliyinə bağlı olaraq dəyişkən şəkildə) təzahür tapır. Bu əsasda demək olar ki, dil kimliyi fərdin, xüsusilə də yaradıcı şəxsin neyrofizioloji və psixoloji özəlliklərindən əsaslı şəkildə asılıdır: müəllif ətraf aləmi gördüyü rənglər, eşitdiyi səslər, hiss etdiyi ətilər və s. vasitəsilə təsvir edir. Onun metaforaları, bənzətmələri, “təsvir prioritetləri” də məhz bu faktorla şərtlənir.

“*...The walls are hung with what seem like huge tapestries, partly knitted, partly made like rag rugs, with shifting streams and islands of colour, which when looked at closely reveal little peering mad embroidered faces, green with blue eyes, black with red eyes, pink with silver eyes.*” [Byatt: 1994, s.25]

Müəllif burada rənglərdən sırf palitra çalarının təsviri məramı ilə istifadə etmir, Bayett öz yazar intensivliyinə uyğun olaraq, ekfrastik mətn strukturlaşdırır.

Qeyd edək ki, sinesteziya hadisəsinin linqvistik aspektlərini müasir koqnitivistikanın təklif etdiyi təhlil mexanizmləri formatında müfəssəl şəkildə araşdırmış Y.Xiyu özünün silsilə tədqiqatlarında haqlı olaraq qeyd edir ki, ilk olaraq, psixoloji fenomen kimi ortaya çıxan sinesteziya, daha sonra linqvistik fenomen olaraq, “sinesteziyalı metaforalar” problemi çərçivəsində dilçilərin diqqətini cəlb etmişdir. Məhz, dilçilikdən sonra tədqiqatçılar artıq ədəbiyyatşünaslıq müstəvisində də bu xüsusi növ koqnitisiya hadisənin krossdisiplinar və sistemli tədqiqatına diqqət ayırmağa başlamışlar.

Sinesteziyanı bilavasitə digər qavrayış kanallarının iş ilə əlaqəli müstəvidə tədqiq etmiş D.A.Denişevanın araşdırmasında qeyd olunur ki, insan qavrayışının problemləri çərçivəsində sinesteziya adlandırılan anlayış fərqləndirilməlidir. Belə ki, əslində sinesteziya – çox

nadirən təsadüf olunan xüsusi növ, təkrarsız qavrayış tərzidi olmaqla, yalnız o zaman ^{reallıq} qazana bilir ki, sinesteziyalı qavrayışa sahib olan şəxs anlayışları, səsləri, simvolları təhtəşüürü olaraq əlavə əlamətlərlə, yəni qoxular, rənglər, dadlar və s. hal və əlamətlərlə assosiasiyada qavrasın, mənimsəsin, adlandırın və ya təsvir etsin. Dilçinin qeydinə görə, “*bu zaman həmin əlamətlərin qavranılmasına məsul olan müvafiq hissiyyat orqanları (adətən) sinestetik qavrayışda heç bir iştirak nümayiş etdirmirlər*” [Денишова: 2017, s. 8]. Çünki, bu əlamətlər irreal olmaqla, bilavsitə məhz, sinesteziyalı qavrayışa malik olan hər hansı bir konkret şəxs tərəfindən hissiyyat əlaqələndirməli kimi ortaya çıxır, hiss edilir, assosiasiya zəminində dilə inikas etdirilir [Денишова: 2017, s. 8].

Sinesteziyalı qavrayışın müəyyənləşdirdiyi əlamətlərin irrealılığı ilə bağlı onu qeyd etmək istərdik ki, məsələn, böyük rus bəstəkarı M.İ. Qlinka fleyta səsinin mat rəngli, soyuq parlaq rəngli olduğunu, qaboy səsinin vəhşi və quru olduğunu önə sürüdü ki, bu da heç şübhəsiz ki, irreal əlamətlər kimi dəyərləndirilə bilər. Lakin eyni zamanda onu da xatırladaq ki, həmin əlamətlər sinestetik qavrayış sahibi üçün realdır. Deməli, sinesteziya irreal olmaqla bərabər, bir növ, subyektiv reallığı təcəssüm etdirir ki, bunun əyani nümunələrini yazçıların dil kimliyində müşahidə etmiş oluruq.

Göründüyü kimi, yetərinə qəliz semiotik sistemi təcəssüm etdirən sinesteziyalı kodlara, sinesteziyalı metafora və allüziyalı fonlara hansı zərurətdən ehtiyac yaranması ilə bağlı suala cavab axtaran tədqiqatçılar bəzi hallarda bunun yasaq olanların, ifadəsi çətin və ya mümkün olmayanların “intermedial formatlı verballaşma” zərurəti ilə şərtləndiyini qeyd edirlər. Konkret olaraq, T. Morrison yaradıcılığında “ədəbi cazz” problemini araşdırmış N.A. Polişkin tədqiqatındakı bu yanaşma ilə razılaşmamaq mümkün deyil: “*Afroamerikan ədəbiyyatı özünü qarşısında çox vacib məqsəd qoyub, hansının ki, həlli onun (afroamerikan ədəbiyyatının) növbəti inkişaf mərhələlərini müəyyənləşdirir. Bunlar: “ifadə olunmazın” ifadə edilməsini mümkün edən semiotik sistemin seçimi və s.-dir... Afroamerikan ədəbiyyatında mətnlərin musiqili-ədəbi sinkretizmi onların intermedial xarakterini təcəssüm etdirmiş olur. Müasir stereofonik mədəniyyət paradigması üçün xarakterik olan incəsənət sərhədlərinin “aradan qaldırılması” (разгерметизация) tendensiyası afroamerikan ədəbiyyatı üçün çoxdan xarakterikdir və bu ədəbiyyatın ayrılmaz səciyyəvi xüsusiyyəti hesab olunur*” [Полищук, 2010, s.105-106]. Afro-amerikan ədəbiyyatı özünün tarixi kökləri, etnomental şərtlənməsinə görə, musiqili-bədii sinkretizmi ilə seçilən mətnlərlə zəngindir ki, bu da həmin ədəbiyyat sahəsi üçün intermediallığın xüsusi aktualıq kəsb etdiyini ortaya qoyur.

Qeyd olunanları ümumiləşdirərək demək istərdik ki, yaradıcı şəxsin dil kimliyi onun qavrayış modelindən əsaslı şəkildə asılıdır. Məhz, qavrayış modeli yazarın audial, vizual, sinesteziyalı və s. aspektlərin təsvirinə və həmin aspektlər vasitəsilə implisit mənanın ötürülməsi məqamına diqqət edəcəyini müəyyənləşdirir.

ƏDƏBİYYAT

1. Бочкарева, Н.С., Графова, О.И. Экфрастическая экспозиция в романе А.С.Байетт «Натюрморт»: Вестник Пермского унив.-та. Российская и зарубежная фил.-я, 2014. Вып. 4(28).
2. Byatt, A.S. Blocks Quotations: URL: <https://www.quotetab.com/a-s-byatt-quotes-about-blocks#851gb6vU6qKm6E1d.97>
3. Schumacher, J. Chromatic Darkness: The Color Sequences in A.S. Byatt's Little Black Book of Stories: Color Language and Color Categorization / edit.: Geda Paulsen, Mari Uusküla.
4. Byatt, A.S. The Matisse Stories: Chatto & Windus, 1993 Byatt, A.S. Quote
5. Денишова, Д.А. Репрезентативная система, каналы восприятия и синестезия в рамках вопроса о восприятии человека: Гуманитарный научный вестник, 2017. №5.

6. Полищук, Н.А. Литературный джаз как нарративная и экспрессивная стратегия американской литературы (на примере творчества Тони Моррисон): Вестник Удмуртского университета. Серия «История и филология», – 2010. – с. 104-110.

A SYNTHESICAL PERCEPTION MODEL OF THE LINGUISTIC IDENTITY OF A CREATIVE PERSON SUMMARY

Regarding the point directly related to synesthetic perception, it should be noted that in fiction, especially in romantic discourse, the use of synesthetic perception features as a metaphorical representation mechanism is more prevalent in women. Specifically, linguists have also shown that synesthesia has a serious impact on the author's linguistic identity when expressing emotional psychophysiological states of individuals, as well as in the context of forming metaphorical transitions of a corresponding nature. In this context, it would be appropriate to recall the ideas of the prominent US psychologist and psycholinguist Charles Osgood. Thus, the scientist actually put forward that the processes associated with synesthesia are the basis of poetry and, in general, "the tendency to create metaphors that form the basis of fiction", the potential to create metaphors. C. Osgood also put forward that this ability, that is, the expression of impressions through images, in the form of a synthesis of information coming from different sensory organs, is an indirect distinctive feature of human intelligence. The article also includes the views of many authors on this issue.

Keywords: *synesthetic language system, synesthesia in linguistics, semiotic codes, methods of linguistic perception, linguistic identity of the creative person.*

СИНТЕТИЧЕСКАЯ МОДЕЛЬ ВОСПРИЯТИЯ ЯЗЫКОВОЙ ЛИЧНОСТИ ТВОРЧЕСКОЙ ЛИЧНОСТИ РЕЗЮМЕ

Касаясь вопроса, связанного с синестетическим восприятием, следует отметить, что в художественной литературе, особенно в романтическом дискурсе, использование особенностей синестетического восприятия как механизма метафорической репрезентации более распространено у женщин. В частности, лингвистами установлено, что синестезия оказывает серьезное влияние на языковую личность автора при выражении эмоциональных психофизиологических состояний личности, а также в контексте формирования соответствующих метафорических переходов. В этом контексте уместно упомянуть взгляды выдающегося американского психолога и психолингвиста Чарльза Осгуда. Таким образом, ученый фактически предположил, что поэзия и вообще «склонность к созданию метафор, составляющих основу художественной литературы», возможность создания метафор основаны на процессах, связанных с синестезией. Ч. Осгуд вообще предположил, что эта способность, т. е. выражение впечатлений посредством образов, в форме синтеза информации от разных органов чувств, является отличительной чертой человеческого интеллекта. Мнения многих авторов по этому поводу также включены в статью.

Ключевые слова: *синестетическая система языка, синестезия в лингвистике, семиотические коды, способы языкового восприятия, языковая личность творческой личности.*